

RESPUBLIKAMIZDA TIJORAT BANKLARI DEPOZIT OPERATSIYALARINING SAMARADORLIGINI OSHIRISH MASALALARI

SHAMSIYEV NODIR MURATOVICH

Toshkent Davlat iqtisodiyot universiteti
katta o'qituvchisi (PhD)

<https://orcid.org/0009-0002-3081-4040>

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14799445>

Annotatsiya. Ushbu tezisda depozitlar bo'yicha muammolar tahlil qilingan bo'lib, depozit operatsiyalarini rivojlantirish bo'yicha takliflar ishlab chiqilgan. Aaholi iste'molidan ortgan vaqtincha bo'sh pul mablag'larini tijorat banklarida bexavotir saqlash kafolatlari mavjudligi hamda topshirilgan omonatlar bo'yicha foizli daromad olishdan manfaatdor bo'lsagina bank tizimiga bo'lgan ishonchi ortadi va bu bilan bank depozit bazasi kengayishiga erishiladi. Bunda banklar ushbu jalb qilingan mablag'lar hisobiga mijozlarga kreditlar berib yoki lizing, faktoring, trast, overdraft va overnays kabi jahon amaliyotida keng qo'llaniladigan xizmatlarni ko'rsatish orqali foizli daromadlar olish imkoniyatlarini oshirib boradilar. Shu yo'l bilan bo'sh pul mablag'larini bank orqali yig'ish va iqtisodiyotning real sektoriga yo'naltirish, natijada pul aylanish tezligini o'stirishi evaziga milliy valyuta qadrsizlanishining oldi olinishiga erishish mumkin. Aynan, mana shu omil ham depozitlarning rivojlanishida asosiy o'rin tutadi. Shu sababi, ushbu ilmiy tezisda depozitlar bo'yicha muammolar tahlil qilinib, takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: Bank, bank-moliya tizimi, kapitallashuv, resurs, ustav kapitali, deposit, kredit, reyting, omonat, mijoz, yuridik shaxs, jismoniy shaxs, operatsiya, mablag', omillar, sub'ekt.

Bank amaliyotidan ma'lumki, jalb qilingan mablag'larning asosiy qismini depozitlar tashkil qiladi. Banklarda maqsadlarni amalga oshirish uchun pul mablag'larini qo'yilmalarga jalb qilish operatsiyalari depozit operatsiyalari deyiladi. Depozitlar faqatgina omonatchiga emas, shu bilan birga banka ham manfaatli hisoblanadi. Depozitlar omonatchilar tomonidan qo'yilgan yoki operatsiyalar jarayonida bank hisobvarag'ida ma'lum vaqitgacha saqlanadigan mablag'lar hisobidan shakllantiriladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-sonli farmoni bilan tasdiqlangan O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining tegishli farmon va qarorlarida belgilangan vazifalarga mos holda bank faoliyatining moliyaviy barqarorligini ta'minlash, faoliyat samaradorligini oshirish jarayonida fundamental o'zgarishlar yuz bermoqda. Bu banklarning strategik maqsadlarini amalga oshirish va mustahkam resurs bazasini shakllantirishda depozit siyosatining ahamiyati va rolini oshirish hamda uni takomillashtirish bilan bog'liq masalalar ilmiy tadqiqot ishlarining dolzarb yo'nalishlaridan biriga aylanishiga olib keldi.

O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotini, shu jumladan, bank tizimini modernizatsiyalash, raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish sharoitida bank tizimidagi islohotlarning samaradorligini yanada oshirishda sohaga oid normativ-huquqiy hujjatlarning zamon talablariga mos ravishda ishlab chiqilishi muhim ahamiyat kasb etadi.

Mamlakatimiz Qonunchilik Palatasi tomonidan 2019 yilning o'zida bank tizimga oid 4 ta qonun yangidan qabul qilindi. Bu esa, respublikamiz bank tizimining xalqaro bank tizimiga

bosqichma-bosqich integratsiyalashib borayotganligidan, mamlakatimiz banklarining xizmatlar ko'lamini va sifatini yangi bosqichga olib chiqilayotganligidan dalolat beradi.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, so'nggi yillarda mamlakatimiz bank tizimiga aholi va xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning ishonchini yanada mustahkamlash, iqtisodiyotdagi bo'sh turgan pul mablag'larini uzoq muddatli bank depozitlariga jalb etish borasida bir qator samarali ishlar amalga oshirilmog'da. Jumladan, bu borada tijorat banklari tomonidan depozit operatsiyalarini amalga oshirish, depozitlar bilan bog'liq hisob-kitoblar tizimini samarali amalga oshirish mexanizmini takomillashtirish uchun mamlakatimizda amal qilayotgan qonunlar va qonunosti hujjatlarining o'rni beqiyosdir. Tijorat banklarining depozit operatsiyalarini amalga oshirishda quyidagi normativ-huquqiy hujjatlar muhim vosita bo'lib xizmat qilmoqda.

Banklar tomonidan resurs jalb qilishni yanada kengaytirish, aholi omonatlari hajmini yanada oshirish, yuridik va jismoniy shaxslarga xizmatlar ko'rsatishni yanada takomillashtirish banklar kreditlash salohiyatini kengayishiga asos bo'lib xizmat qiladi. Banklar tomonidan qimmatli qog'ozlarni muomalaga chiqarish yo'li bilan ham rasurs jalb qilish imkoniyatiga ega. Bunda banklar qimmatli qog'ozlarni muomilaga chiqarib, aholi va yuridik shaxslar qo'lida bo'sh pul mablag'larini o'ziga resurs sifatida jalb qiladi va jalb qilingan pul mablag'lari hisobidan kredit ekspansiyalarini amalga oshiradi.

Darhaqiqat, tijorat banklari xo'jalik yurituvchi sub'ektlarga o'z sohalari bo'yicha ishlab chiqarishni amalga oshirishga moliyaviy jihatdan ko'maklashishi, aniqroq aytganda o'z kreditlarini taklif etishi talab etiladi.

Lekin shu o'rinda ta'kidlash joizki, tijorat banklari bu – tijorat xususiyatiga ega va shu asnoda faoliyat yurituvchi yuridik shaxs bo'lib hisoblendi. Qaysiki xo'jalik yurituvchi sub'ektlari uchun pul mablag'lariga egalik qilish yoki aniqroq aytganda ularni o'z faoliyatiga jalb qilish zaruriyati mavjud bo'lsa, tijorat banklari ham bunday muammodan holi emas.

Bu o'rinda tijorat banklari resurslari shakllanishini tahlil qilish va ularni qay yo'sinda foydalana olish imkoniyatiga ega ekanligini yoritish muhim amaliy hamda nazariy ahamiyat kasb etadi.

Tijorat banklarining resurslari odatda, o'z mablag'lari, jalb qilingan mablag'lar va qarz mablag'laridan tashkil topadi. Resurs manbaining asosiy qismini jalb qilingan mablag'lar tashkil etsa, banklarga bo'lgan ishonchning asosiy manbaini o'z mablag'lari tashkil etishi barchamizga ma'lum.

I.X.Raxmanov va X.X.Otamurodovlarning fikricha, tijorat banklari tomonidan depozit mablag'larining jalb qilinishi, bankning kredit sifatida beriladigan resurslarini shakllantirishga zamin yaratadi va kredit tarzida beriladi, shuningdek bu holat boshqa bank tomonidan yana depozit mablag'lari sifatida jalb qilinib, shu tijorat bankining kredit resurslari sifatida shakllanib, kredit tarzida berilib boradi. Mazkur holat bir necha bor boshqa banklar amaliyotida ro'y berib, bir-biri bilan bog'lanib boraveradi. Bu jarayon depozit multiplikatsiyasi va kredit ekspansiyasini anglatadi. Bunga misol sifatida mualliflar quyidagi jadvalni keltirib o'tishgan.

1-jadval

Depozit multiplikatsiyasi¹

Bank	Depozit	Kredit	Majburiy rezerv (12,5 %)
1	2	3	4
A bank	1000	875	125
B bank	875	766	109
V bank	766	670	96
S bank	670	586	84
Ye bank	586	513	73
va h.k.
Jami	8000	7000	1000

Yuqoridagi jadval ma'lumotlari asosida jalb qilingan depozit miqdorining multiplikatsiya chegarasini quyidagi formula orqali aniqlash mumkin²:

$$D = D_0 * \frac{1}{R} \quad (1)$$

D – bank tizimida yaratilishi mumkin bo'lgan depozitning maksimal qiymati;

D₀ – birlamchi depozit miqdori;

R – bir birlik depozit uchun rezerv. Bunda R=0,125 (12,5%)ga teng.

$$D = 1000 * \frac{1}{0,125} = 8000 \text{ ga teng.}$$

Shundan kelib chiqib, kreditning maksimal qiymatini aniqlab olishimiz mumkin:

$$K = K_0 * \frac{1}{R} \quad (2)$$

K – kreditning maksimal miqdori;

K₀ – birlamchi kredit miqdori;

R – bir birlik depozit uchun rezerv. Bunda R=0,125 (12,5%)ga teng.

$$K = 875 * \frac{1}{0,125} = 7000 \text{ ga teng.}$$

Demak, bank tizimida yaratilishi mumkin bo'lgan depozitning maksimal qiymati o'rtacha majburiy zaxira stavkasi 12,5 foizga teng bo'lganida 8 000 birlikni tashkil qilishi mumkin ekan. Shuningdek, tijorat banklari tomonidan berilishi mumkin bo'lgan kreditlarning maksimal miqdori esa 7 000 birlikka teng bo'lish mumkin.

Lekin bugungi kunda o'rtacha majburiy zaxira stavkasi 9 foizligini inobatga oladigan bo'lsak, depozit multiplikatsiyasini quyidagicha ifodalashimiz mumkin:

1.4-jadval. Depozit multiplikatsiyasi³

Bank	a bank	b bank	d bank	e bank	f bank	...bank	Jami
Depozit	1000	910	828,1	753,6	685,776	...	11111
Kredit	910	828,1	753,6	685,776	624,05616	...	10111

¹ Раҳманов И.Х., Отамуродов Х.Х. Тижорат банклари кредит потенциали ва уни ошириш йўллари. “Халқаро молия ва ҳисоб” илмий электрон журнали. №2, апрель, 2017 йил.

² <http://economics.studio/finansistam> - сайти маълумотлари

³ Муаллиф томонидан тайёрланди.

Majburiy zaxira (9 %)	90	81,9	74,529	67,824	61,71984	...	1000
------------------------------	----	------	--------	--------	----------	-----	-------------

Berilgan ma'lumotlar asosida bank tizimida yaratilishi mumkin bo'lgan depozitning maksimal qiymatini hisoblab chiqsak:

$$D = 1000 * \frac{1}{0,09} = 11111 \text{ ga teng.}$$

Xuddi shu kabi banklar tomonidan berilishi mumkin bo'lgan kreditlarning maksimal miqdorini quyidagicha aniqlaymiz:

$$K = 910 * \frac{1}{0,09} = 10111 \text{ ga teng.}$$

Demak, yuqoridagi tahlillar natijasidan ko'rishimiz mumkinki, mamlakat hududida tijorat banklari tomonidan jalb qilinadigan depozitlarga nisbatan o'rnatilgan majburiy zaxira stavkasining pasaytirilishi banklar tomonidan jalb qilinishi mumkin bo'lgan depozitlar miqdorini sezilarli darajada oshishiga xizmat qiladi. Shu bilan bir qatorda yuqoridagi tahlilimizdan ko'rishimiz mumkinki, majburiy zaxira stavkasining pasaytirilishi Markaziy bank majburiy zaxiralar miqdorining pasayishiga olib kelmagan. Yuqoridagi holatlarni o'rganish va tahlil qilish orqali, shuni ta'kidlashimiz mumkinki, depozit multiplikatsiyasi va kredit ekspansiyasi asosan majburiy zaxira foiz stavkalariga bevosita bog'liqdir.

Amerikalik olimlar, ya'ni Rodjer Miller va Devid Van-Xuzlarning ilmiy ishlarida depozit multiplikatorini aniqlashda asosiy e'tibor transaksion depozitlarga qaratilgan. Ularning fikricha, transaksion depozitlar – pullar yaratilishining yagona shakli bo'lib, depozit multiplikatorini pul multiplikatori sifatida ham atash mumkinligini qayd etib o'tadilar⁴.

Barcha iqtisodchilarga ma'lumki, tijorat banklari jalb qilinadigan depozitlar (omonatlar) bo'yicha foiz stavkalari darajasini Markaziy bankning qayta moliyalash stavkasi hamda inflyatsiya darajasining so'nggi yillardagi o'zgarishidan kelib chiqqan holda belgilaydilar.

O'z navbatida, Markaziy bank, bank omonatchilari, qarz oluvchilari va kreditorlarining manfaatlarini himoya qilish, depozitlar (omonatlar) bo'yicha foiz stavkalarining asossiz o'sishini oldini olish va u bilan bog'liq risklarning yuzaga kelishiga yo'l qo'ymaslik hamda bank tizimi barqarorligini ta'minlash maqsadida muntazam ravishda banklarning depozitlar (omonatlar) bo'yicha foiz stavkalari darajasini monitoring qilib boradi.

Markaziy bank muayyan bir bankning jalb qilingan depozitlari (omonatlari) bo'yicha o'rtacha tortilgan foiz stavkasining asossiz ravishda yuqoriligini, mazkur bankning:

- aktivlari va kapitali rentabelligi darajasi;
- foizli daromadlarning yalpi daromaddagi ulushi va aktivlarga nisbati;
- foizli daromadlarning foizli xarajatlarga nisbati;
- foizli xarajatlarning umumiy majburiyatlarga nisbati;
- jalb qilinayotgan mablag'larning aylanish muddatlari va bank aktivlarining rentabelligi o'rtasidagi o'zaro bog'liqligi;

⁴ Роджер Миллер, Дэвид Ван-Хуз. Современные деньги и банковское дело: Пер. с англ.-М.: ИНФРА-М.-2000-XXIV.-С.856.

- omonatga jalb qilinayotgan mablag'lardan foydalanishning samaradorligi darajasi kabi ko'rsatkichlarga ta'sirini hamda bank tizimi bo'yicha o'rtacha ko'rsatkichlardan pastligi yoki yuqoriligini tanqidiy ko'rib chiqadi va tahlil qiladi⁵.

Mazkur ko'rsatkichlarning belgilangan me'yor darajasida bo'lishi bankning depozitlar bo'yicha to'lanayotgan foizlarga, banklar tomonidan jalb qilinayotgan depozitlarning jozibadorligiga, bankning moliyaviy barqarorligi va rentabelligiga o'zining ijobiy ta'sirini ko'rsatadi.

Har qanday xo'jalik yurituvchi sub'ekt o'z mablag'larini banklardagi depozit(omonat)larga qo'yar ekan, avvalambor, ushbu mablag'larni bus-butun saqlanishi va o'z vaqtida qaytarilishidan manfaatdordir. Hozirgi kunda taraqqiy etgan mamlakatlarda aholining banklardagi omonatlarini himoyalash, xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning banklardagi depozitlarini sug'urtalashga qaratilgan masalalar dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Xulosa va takliflar: Yuqorida amalga oshirilgan tahlillar natijasida mamlakatimiz bank amaliyotida tijorat banklarining depozit bazasini mustahkamlash bilan bog'liq bir qator muammolar aniqlandi.

1. Tijorat banklari, ayniqsa kapitali tarkibida davlat ulushi yuqori bo'lgan banklar uzoq muddatli depozitlarni jalb qilishga jiddiy e'tibor qaratishmaydi. Xususan moliyaviy resurslarni jalb etishning bozor tamoyillari va me'xanimzlari keng joriy etilmagan, natijada ular o'rtasida raqobat muhiti etarli darajada shakllanmagan va depozit bazasining mustahkamligi bo'yicha qator muammolar vujudga kelishiga sabab bo'lgan.

2. Fikrimizcha, tijorat banklari depozit siyosati - bank tomonidan jismoniy va yuridik shaxslarning bo'sh pul mablag'lrini jalb qilish hamda keyinchalik mazkur mablag'larni o'zaro manfaatli asosda joylashtirishga qaratilgan chora-tadbirlarni o'zida mujassam etgan bank siyosatidir.

3. Tijorat banklari tomonidan puxta ishlangan depozit siyosati orqali barqaror pul mablag'larni jalb qilish banklar resurs bazasining oshishiga, bu esa, o'z navbatida, banklarning kredit berish amaliyotida resurs yetishmasligi muammosining oldini olishga xizmat qiladi.

References:

1. Жуков, Е. Ф. Банковское дело : учебник для бакалавров / Е. Ф. Жуков. — Москва : Издательство Юрайт, 2012. — 591 с.
2. Тавасиев, А.М. Банковское дело: управление кредитной организацией. Учебное пособие / -2-е изд., перераб. и доп. — М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К°», 2011. — 640 с.
3. Агарков М.М. Основы банковского права. Авторский сборник. 2005. 336 с.
4. Балабанов И.Т. Основы финансового менеджмента: учеб. пособие / И.Т. Балабанов. - 3-е изд., перераб. и доп. - К.: Эльга, Ника-Центр, 2005. - 656 с.
5. Abdullaeva Sh.Z. Bank ishi. Darslik. -T.: TMI, Iqtisod-Moliya, 2017 yil, 732 b.
6. Omonov A.A. Tijorat banklarining resurslarini samarali boshqarish masalalari. Iqtisodiyot fanlari doktori ilmiy darajasini olish uchun taqdim etilgan

⁵ O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki Boshqaruvining «Tijorat banklari tomonidan jalb qilinadigan depozitlar (omonatlar) bo'yicha foiz stavkalarini shakllantirish mexanizmi to'g'risida»gi nizom. 2015 yil 13 iyun

dissertatsiyaavtoreferati, –T.: BMA, 2008. 11 b.

7. Mirzaev F.I. O'zbekistonda banklararo raqobatni shakllantirishning kontseptual asoslari. Iqtisodiyot fanlari doktori ilmiy darajasini olish uchun taqdim etilgan dissertatsiya avtoreferati, –T.: BMA, 2009. 11 b.

8. Shuxrat, Jumaev. "O'zbekiston Respublikasi byudjet daromadlarida yirik soliq to'lovchilarning roli va ahamiyati." Scientific Journal of Actuarial Finance and Accounting 4.11 (2024): 32-38.

9. Sh. Jumaev. (2024). On improving the methodology of tax administration of large taxpayers in the Republic of Uzbekistan. Gospodarka i innovacje. Economy and Innovation. Volume: 48 | 2024. 330-336.

10. Jumaev Shuhrat. (2024). On The Further Development Of Service To Taxpayers In The Republic Of Uzbekistan. Procedia on Economic Scientific Research, 10(1), 147–151.

11. Жумаев Ш. Ўзбекистон республикасида солиқ маъмурчилиги ва солиқ тизими стратегиясини такомиллаштириш масалалари // Экономика и социум. 2024. №4-1 (119).

12. Жумаев, Ш. (2024). Ўзбекистон Республикасида солиқ маъмурчилигини такомиллаштириш. Iqtisodiy taraqqiyot va tahlil, 2(4), 368–374. <https://doi.org/10.60078/2992-877X-2024-vol2-iss4-pp368-374>

13. Жумаев, Ш. (2023). Йирик солиқ тўловчилар солиқ маъмурчилигини такомиллаштиришнинг ўзига хос хусусиятлари. Iqtisodiy taraqqiyot va tahlil, 1(1), 131–136. Retrieved from <https://e-itt.uz/index.php/eitt/article/view/20>

14. Jumaev Shuxrat. (2023). Yirik soliq to'lovchilarning mohiyati, guruhlanishi va aniqlash mezonlari . Journal of New Century Innovations, 28(1), 36–44. Retrieved from <https://newjournal.org/new/article/view/5934>

15. Жумаев Ш. Йирик солиқ тўловчиларнинг солиқ тушумлари прогнозларини такомиллаштириш масалалари //Economics and Innovative Technologies. – 2022. – Т. 10. – №. 6. – С. 335-341.

16. Shuxrat, Jumaev. "O'zbekiston soliq tizimida yirik soliq to'lovchilarni soliqqa tortish ma'murchiligining shakllanishi." World scientific research journal 15.1 (2023): 14-23.